

راهکارهای اسلامی برای تقویت حس شکرگزاری در نسل نوپا

وابستگی سازمانی

طلبه حوزه علمیه، فاطمیه (س) مشگین شهر، اردبیل، ایران

نویسندگان

پری باباکشی زاده *

چکیده

شکرگزاری به معنای سپاس و قدردانی از نعمت‌ها و استفاده صحیح از آن‌ها در مسیر رضای الهی است. در تعالیم اسلامی، این فضیلت اخلاقی جایگاه ویژه‌ای دارد و نقش مهمی در تربیت فردی و اجتماعی ایفا می‌کند. هدف پژوهش حاضر بررسی راهکارهای تقویت روحیه شکرگزاری در کودکان از دیدگاه اسلام است تا زمینه‌ساز پرورش نسلی مؤمن، مسئولیت‌پذیر و شاداب گردد. روش تحقیق به صورت توصیفی تحلیلی بوده و با بهره‌گیری از منابع اسلامی مانند قرآن کریم، روایات معصومان (ع) و آثار تربیتی، مبانی نظری و شیوه‌های کاربردی استخراج و بررسی شده است. یافته‌ها نشان می‌دهد که راهکارهایی چون الگوسازی والدین و مربیان، آموزش ساده و متناسب با سن کودک، تشویق به بیان کلامی شکر، تمرین عملی قدردانی در موقعیت‌های روزمره و ایجاد پیوند عاطفی با خداوند از مهم‌ترین ابزارهای تقویت این روحیه هستند. نتیجه پژوهش بیانگر آن است که نهادهای سازنده شکرگزاری در کودکان نه تنها به رشد معنوی و آرامش روانی آنان کمک می‌کند، بلکه موجب تقویت روابط اجتماعی و انسجام اخلاقی در جامعه نیز خواهد شد.

اطلاعات مقاله

نوع مقاله پژوهشی

صفحه ۶۱ - ۷۰

دوره ۱، شماره ۱

اطلاعات نویسنده مسئول

نویسنده مسئول پری باباکشی زاده

کد ارکید ۰۰۰۰-۰۰۰۰-۰۰۰۰-۰۰۰۰

تلفن ۰۹۱۱۴۹۷۰۶۱۱

ایمیل pari.babakishi.zadeh.1373@gmail.com
ail.com

سابقه مقاله

تاریخ دریافت ۱۴۰۵/۰۴/۰۷

تاریخ ویرایش ۱۴۰۵/۰۴/۰۸

تاریخ پذیرش ۱۴۰۵/۰۴/۱۰

تاریخ انتشار ۱۴۰۵/۰۴/۱۷

روش پژوهش توصیفی تحلیلی

اخلاق اسلامی، شکرگزاری، کودکان، نسل نوپا

واژگان کلیدی

توضیحات

کلیه حقوق این مقاله متعلق به نویسندگان می‌باشد.

خوانندگان این مجله، اجازه توزیع، ترکیب مجدد و تغییر جزئی را با ذکر منبع آن دارند.

نحوه استناد باباکشی زاده، پری (۱۴۰۵)، «راهکارهای اسلامی برای تقویت حس شکرگزاری در نسل نوپا»، فصلنامه علمی فقه

و حقوق در آموزش و پرورش، دوره ۱، شماره ۱، (بهار ۱۴۰۵)، صفحات ۶۱ - ۷۰

دهی

Islamic Solutions to Strengthen the Sense of Gratitude in the Younger Generation

Authors		Organizational Affiliation
Pari Babakeshi Zadeh*		Islamic Seminary Student, Fatimiyyah (Peace be upon her), Meshginshahr, Ardabil, Iran
Article Information		Abstract
Article Type	Research	Gratitude means being grateful and appreciative of blessings and using them properly in the path of divine pleasure. In Islamic teachings, this moral virtue has a special place and plays an important role in individual and social education. The purpose of the present study is to examine strategies for strengthening the spirit of gratitude in children from the perspective of Islam in order to lay the groundwork for raising a faithful, responsible, and cheerful generation. The research method is descriptive-analytical, and by utilizing Islamic sources such as the Holy Quran, the narrations of the Infallibles (AS), and educational works, theoretical foundations and practical methods have been extracted and examined. The findings show that strategies such as modeling parents and educators, simple and age-appropriate education, encouraging verbal expressions of gratitude, practicing practical gratitude in everyday situations, and creating an emotional bond with God are among the most important tools for strengthening this spirit. The results of the study indicate that institutionalizing gratitude in children not only helps their spiritual growth and mental peace, but also strengthens social relationships and moral cohesion in society.
Pages	61 - 70	
Volume 1, Issue 1		
Corresponding Author's Info		
Corresponding Author's	Pari Babakeshi Zadeh	
ORCID	0000-0000-0000-0000	
Tell	09114970611	
Email	pari.babakishi.zadeh.1373@gmail.com	
Article History		
Received	2026/06/28	
Revised	2026/06/29	
Accepted	2026/07/01	
Published Online	2026/07/12	
Research Method	Descriptive Analytical	
Keywords		Islamic Ethics, Gratitude, Children, Young Generation
Description		
<i>All rights to this article belong to the authors.</i>		
<i>Readers of this magazine are permitted to distribute, recombine, and modify the material with due acknowledgement of the source.</i>		
How to Cite This Article	Babakeshi Zadeh, Pari (2026), "Islamic Solutions to Strengthen the Sense of Gratitude in the Younger Generation" Quarterly Journal of Jurisprudence and Law in Education, Volume 1, Issue 1, (Spring 2026), pp. 61 – 70	

۱: مقدمه

شکرگزاری به معنای سپاس و بهره‌گیری صحیح از نعمت‌ها در مسیر رضای الهی است. در نگاه اسلامی، شکر تنها گفتن کلمه‌ای بر زبان نیست، بلکه فرآیندی سه‌گانه شامل شناخت نعمت و منعم، احساس درونی قدردانی و بروز آن در رفتار و کردار است. این فضیلت اخلاقی سبب می‌شود انسان در برابر نعمت‌های الهی و محبت‌های دیگران بی‌تفاوت نباشد و همواره نگاه مثبتی به زندگی داشته باشد. نقش شکرگزاری در تربیت کودکان به مراتب پررنگ‌تر است، زیرا دوران کودکی بهترین فرصت برای شکل‌گیری شخصیت، تثبیت ارزش‌ها و پرورش فضایل اخلاقی به شمار می‌آید. کودکانی که از همان ابتدا با این روحیه پرورش یابند، نه تنها رابطه‌ای عمیق‌تر با خداوند برقرار می‌کنند، بلکه به ویژگی‌هایی مانند قناعت، صبر، مثبت‌نگری و همدلی نیز دست می‌یابند. این خصایص آنان را در آینده به انسان‌هایی مسئولیت‌پذیر، اخلاق‌مدار و اجتماعی تبدیل می‌کند و موجب می‌شود در روابط فردی و جمعی خود انصاف، احترام و محبت بیشتری نشان دهند. پرداختن به تربیت شکرگزاری از منظر اسلام ضرورتی انکارناپذیر است، زیرا بی‌توجهی به آن می‌تواند پیامدهایی چون ناسپاسی، خودمحوری، ضعف در پیوندهای عاطفی و کاهش حس همبستگی اجتماعی را به دنبال داشته باشد. در دنیای امروز که کودکان بیش از پیش در معرض مصرف‌گرایی، مقایسه‌گری و بی‌توجهی به ارزش‌های اخلاقی قرار دارند، نهادینه‌سازی شکرگزاری می‌تواند سپری در برابر این آسیب‌ها باشد. شکرگزاری در حقیقت نه تنها آرامش روانی و امید به آینده را در فرد تقویت می‌کند، بلکه سرمایه اجتماعی جامعه را نیز افزایش می‌دهد. جامعه‌ای که کودکان آن از سنین پایین سپاسگزاری را بیاموزند، در آینده جامعه‌ای متعهد، شاداب و مقاوم در برابر بحران‌ها خواهد بود. پژوهش حاضر درصدد پاسخگویی به این سؤال اصلی است که «راهکارهای تقویت روحیه شکرگزاری در کودکان از دیدگاه اسلام چیست؟» این پرسش به دنبال آن است که روشن سازد چگونه می‌توان بر پایه قرآن، روایات و منابع تربیتی اسلامی، شیوه‌های نظری و عملی مناسبی را برای پرورش و نهادینه‌سازی شکرگزاری در کودکان استخراج نمود؛ شیوه‌هایی که آثار فردی همچون آرامش روانی و رشد معنوی و آثار اجتماعی مانند تقویت همبستگی و مسئولیت‌پذیری را به دنبال داشته باشد.

۲: مفهوم شکرگزاری

شکر در لغت به معنای سپاس، قدردانی و آشکار ساختن اثر نعمت آمده است. در منابع معتبر فارسی مانند لغت‌نامه دهخدا، شکر «سپاسگزاری از نعمت و اعتراف به احسان» معرفی شده و در برابر کفران قرار داده شده است، به این معنا که کفران پوشاندن نعمت و شکر آشکار ساختن آن است. (دهخدا، ۱۴۰۰: ۶۸۲) در فرهنگ فارسی معین نیز شکر به معنای «سپاس‌گزار بودن در برابر نیکی یا نعمتی که از سوی کسی یا خداوند رسیده باشد» تعریف شده است. (معین، ۱۴۰۰: ۴۴۱۹) این دو منبع نشان می‌دهد که در لغت، شکر تنها یک لفظ نیست، بلکه هم به شناخت نعمت و هم به ابراز عملی سپاس اشاره دارد و پیوندی میان ادراک درونی و رفتار بیرونی ایجاد می‌کند. در اصطلاح دینی و اخلاقی، شکر مفهومی گسترده‌تر دارد که سه مرحله اساسی را در بر می‌گیرد: نخست شناخت و معرفت نسبت به نعمت‌ها و بخشنده آن، دوم احساس قلبی رضایت و قدردانی، و سوم رفتار و عملی که رضایت منعم را در پی دارد. این معنا نشان می‌دهد که سپاس تنها گفتن کلمات نیست، بلکه باید در قلب احساس شود و در عمل جلوه کند. برای مثال، استفاده درست از سلامتی، بهره‌گیری از دانش در راه خدمت و پرهیز از اسراف، مصداق شکر عملی است. در متون عرفانی نیز تأکید شده است که شکر، هماهنگی عقل، قلب و عمل است و تنها زمانی کامل می‌شود که انسان نعمت را وسیله‌ای برای رشد و بندگی بداند. (حسینی تهرانی، ۱۴۰۰: ۳۷۸) در آثار اخلاقی اسلامی، شکر به عنوان یکی از بنیادی‌ترین فضایل انسانی معرفی شده است. انسان با شکرگزاری نه تنها نعمتی را که در اختیار دارد حفظ می‌کند بلکه خود را از غرور، غفلت و ناسپاسی دور می‌سازد. در کتاب جامع السعادات آمده است که حقیقت شکر در سه چیز خلاصه می‌شود: اعتراف به نعمت، خضوع قلبی در برابر منعم و استفاده درست از نعمت‌ها. ناسپاسی در این منابع رفتاری ناپسند و موجب سقوط انسان به مراتب پست اخلاقی معرفی شده است. از این رو شکر هم راهی برای رشد فردی است و هم وسیله‌ای برای تحکیم روابط اجتماعی، زیرا انسانی که قدردان است، در روابط خود با دیگران نیز فروتنی و احترام بیشتری نشان می‌دهد (نراقی، ۱۴۰۰: ۲۴۱) قرآن کریم اهمیت شکر را به وضوح بیان کرده و آن را عامل فزونی نعمت‌ها می‌داند: «كَتِبْنَا سَكَرْتُمْ لَأَزِيدَنَّكُمْ». (سوره

ابراهیم، آیه ۷) در این نگاه، شکر نه تنها یک واکنش عاطفی، بلکه یک کنش واقعی است که پیامدهای عینی در زندگی انسان دارد. در احادیث نیز سپاسگزاری به عنوان بخشی از ایمان معرفی شده است، تا جایی که گفته شده کسی که از مردم تشکر نکند، در حقیقت شکر خدا را نیز به جا نیاورده است. این بیان نشان می‌دهد شکر هم وظیفه‌ای عبادی در ارتباط با خداوند و هم مسئولیتی اجتماعی در تعامل با دیگران است. بنابراین، شکر در جهان بینی اسلامی مجموعه‌ای از باور قلبی، ذکر زبانی و رفتار اجتماعی است که جایگاه انسان را در مسیر ایمان و اخلاق تثبیت می‌کند. (مجلسی، ۱۴۰۰: ۲۲) در حوزه روان‌شناسی و علوم تربیتی، شکرگزاری یکی از هیجان‌های مثبت بنیادین شناخته می‌شود که تأثیر گسترده‌ای بر سلامت روان دارد. شکر در این حوزه به معنای توجه آگاهانه به نعمت‌ها و قدردانی از آن‌ها تعریف می‌شود. پژوهش‌های داخلی نشان داده‌اند که افرادی که به طور منظم شکرگزاری می‌کنند، سطح بالاتری از رضایت از زندگی، امید به آینده و کیفیت روابط اجتماعی دارند. تمرین‌هایی مانند نوشتن سه نعمت روزانه یا قدردانی از دیگران در پژوهش‌های روان‌شناسی به عنوان راه‌های تقویت این فضیلت توصیه شده است. در یکی از این پژوهش‌ها، مشخص شد که شکرگزاری با کاهش افسردگی و اضطراب در میان دانش‌آموزان رابطه مستقیم دارد و مهارت‌های اجتماعی آنان را تقویت می‌کند. (رضایی و احمدی، ۱۴۰۰: ۷۵) شکر علاوه بر ابعاد فردی، کارکردهای اجتماعی و تربیتی مهمی نیز دارد. خانواده‌ها و جوامعی که ارزش شکرگزاری را ترویج می‌دهند، انسجام بیشتری دارند و افراد در آن‌ها روحیه همدلی، اعتماد و تعاون بالاتری نشان می‌دهند. شکرگزاری در سطح اجتماعی مانع از شکل‌گیری حسادت و رقابت‌های منفی می‌شود و جای آن را به همکاری و همدلی می‌دهد. آموزش این فضیلت به کودکان از همان سال‌های ابتدایی، باعث نهادینه شدن روحیه قدردانی و مسئولیت‌پذیری در آنان می‌شود. به همین دلیل، پژوهش‌های اجتماعی نشان داده‌اند که شکر می‌تواند به عنوان سرمایه‌ای اجتماعی در نظر گرفته شود که موجب تقویت روابط انسانی و کاهش تعارضات در جامعه می‌گردد. (امیری، ۱۴۰۰: ۱۲۹)

۳: راهکارهای تقویت روحیه شکرگزاری در کودکان

شکرگزاری به عنوان یک فضیلت اخلاقی، نقش مهمی در رشد شخصیت و تربیت معنوی کودکان دارد. تقویت این روحیه در سنین کودکی، علاوه بر افزایش نشاط روانی و آرامش درونی، موجب شکل‌گیری نگرش مثبت به زندگی و تقویت روابط اجتماعی می‌شود. در اسلام، شکرگزاری زمینه‌ای برای ارتباط عمیق‌تر با خداوند و نیز پرورش قناعت، فروتنی و مسئولیت‌پذیری به شمار می‌آید. آموزش و تمرین شکرگزاری از همان سال‌های ابتدایی زندگی، کودکان را آماده می‌سازد تا در آینده در برابر نعمت‌ها و سختی‌ها نگرشی متعادل داشته باشند و با امید و ایمان مسیر خود را پیمایند. در ذیل به برخی از آنها پرداخته شده است.

۱-۳: بیان نعمت و فضیلت شکرگذاری

شکرگزاری در تعالیم اسلامی یکی از بنیادی‌ترین وظایف دینی و اخلاقی به شمار می‌آید که آثار گسترده‌ای در زندگی فردی و اجتماعی دارد. قرآن کریم بارها بر اهمیت شکر تأکید کرده و آن را مایه افزایش نعمت‌ها دانسته است. خداوند در سوره ابراهیم می‌فرماید: «لَئِنْ شَكَرْتُمْ لَأَزِيدَنَّكُمْ وَلَئِنْ كَفَرْتُمْ إِنَّ عَذَابِي لَشَدِيدٌ». (سوره ابراهیم، آیه ۷) این آیه نشان‌دهنده سنت تغییرناپذیر الهی است که بر اساس آن شکرگزاری سبب برکت و افزونی نعمت‌ها و ناسپاسی موجب زوال و عذاب می‌گردد. همچنین در سوره بقره آمده است: «فَاذْكُرُونِي أَذْكُرْكُمْ وَاشْكُرُوا لِي وَلَا تَكْفُرُونِ» (سوره بقره، آیه ۱۵۲) که یادآور می‌شود شکر نه تنها یک عمل فردی بلکه رابطه متقابل میان بنده و خداست. شکرگزاری صرفاً یک احساس درونی یا یک ذکر زبانی نیست، بلکه باید در رفتار و کردار نیز نمود یابد و با استفاده صحیح از نعمت‌ها در مسیر رضای الهی همراه باشد. در منابع روایی اهل بیت (ع) شکرگزاری جایگاهی بسیار بلند دارد و به عنوان کلید استمرار نعمت‌ها معرفی شده است. پیامبر اکرم (ص) می‌فرماید: «مَنْ أَعْطِيَ شُكْرًا أَعْطِيَ الزَّيَادَةَ»؛ هر کس توفیق شکر نعمت را بیابد، خداوند نعمت‌هایش را افزون می‌سازد. (حر عاملی، ۱۴۰۰: ۳۷) همچنین امام صادق (ع) فرمودند: «الصَّحَّةُ أَفْضَلُ النَّعْمِ»؛ سلامتی برترین نعمت است و شکر آن از مهم‌ترین وظایف انسان به شمار می‌رود. (کلینی، ۱۴۰۰: ۹۶) در روایت

دیگری از امام رضا(ع) آمده است: «أسرع الذنوب عقوبه كفران النعمة»؛ ناسپاسی در برابر نعمت‌ها از گناهانی است. (مکارم شیرازی، ۱۴۰۰: ۲۴۵)

کیفرش سریع خواهد بود. (مجلسی، ۱۴۰۰: ۴۰) این روایات نشان می‌دهد که شکرگزاری نه تنها عبادتی قلبی و زبانی است بلکه امری وجودی است که به تقویت ایمان، افزایش آرامش روانی و استواری روابط انسانی می‌انجامد. علمای اخلاق اسلامی همچون شهید مطهری نیز تأکید دارند که شکرگزاری پیوند انسان با خدا را عمیق‌تر می‌کند و آثار اجتماعی آن نیز در همبستگی و تعاون میان انسان‌ها نمایان می‌شود. (مطهری، ۱۴۰۰: ۱۲۳)

با توجه به اهمیت شکرگزاری در قرآن و روایات، تربیت کودکان بر اساس فرهنگ شکر از دیدگاه اسلام یک ضرورت اساسی محسوب می‌شود. کودکان در سال‌های نخست زندگی بیش از هر زمان دیگری پذیرای آموزش‌های اخلاقی و دینی‌اند و رفتارهای والدین و مربیان نقش مهمی در شکل‌گیری نگرش‌های آنان دارد. یکی از راهکارهای اساسی در این زمینه، بیان نعمت‌های الهی به زبان کودکان و ساده است تا کودکان بتوانند ارزش نعمت‌ها را درک کنند. قرآن کریم در سوره نمل، آیه ۴۰، سخن حضرت سلیمان(ع) را نقل می‌کند: «هَذَا مِنْ فَضْلِ رَبِّي لِيَبْلُوَنِي أَشْكُرَ أَمْ أَكْفُرُ» (سوره نمل، آیه ۴۰) که خود الگویی روشن برای آموزش شکر به کودکان است. همچنین می‌توان از روش‌هایی همچون قصه‌گویی دینی، نمایش‌نامه‌های اخلاقی و تمرین‌های روزمره سپاسگزاری استفاده کرد تا شکر به یک عادت پایدار تبدیل شود. آیت‌الله جوادی آملی در تفسیر تسنیم تصریح می‌کند که بیان داستان‌های قرآنی برای کودکان، علاوه بر انتقال مفاهیم دینی، درونی‌سازی ارزش‌ها را آسان‌تر می‌سازد و موجب می‌شود فضیلت شکر در رفتار آن‌ها تثبیت گردد. (جوادی آملی، ۱۳۹۰: ۱۸۹)

۳-۲: یادآوری نعمت‌های خداوند

یادآوری نعمت‌های خداوند یکی از راه‌های مهم تقویت روحیه شکرگزاری در کودکان است. قرآن کریم می‌فرماید: «يَا أَيُّهَا النَّاسُ أذْكُرُوا نِعْمَتَ اللَّهِ عَلَيْكُمْ هَلْ مِنْ خَلْقٍ غَيْرِ اللَّهِ يَرْزُقُكُمْ مِنَ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ قَاتِلِي تَوَكُّونَ». (سوره فاطر آیه ۳) این آیه به انسان‌ها هشدار می‌دهد که منبع همه مواهب الهی تنها خداوند است. علامه طباطبایی در تفسیر المیزان بیان می‌کند: «یادآوری نعمت‌ها زمینه توجه قلبی به خدا و مانع غفلت و ناسپاسی است». (طباطبایی، ۱۴۰۰: ۵۱۷) بیان چنین آیات و تفاسیر برای کودکان به زبان ساده، باعث می‌شود که آنان ارتباط عمیق‌تری با خالق خود پیدا کنند و سپاسگزاری را بیاموزند. در منابع روایی نیز تأکید فراوانی بر یادآوری نعمت‌ها شده است. پیامبر اکرم(ص) فرمودند: «مَنْ ذَكَرَ نِعْمَةَ اللَّهِ فَقَدْ شَكَرَهَا». هر کس نعمتی را یاد کند، شکر آن را به‌جا آورده است. (کلینی، ۱۴۰۰: ۹۶) امام صادق(ع) نیز می‌فرماید: «أَدْنَى الشُّكْرِ أَنْ يَعْلَمَ الْعَبْدُ أَنَّ النِّعْمَةَ مِنَ اللَّهِ دُونَ غَيْرِهِ»؛ کمترین مرتبه شکر آن است که انسان بداند هر نعمتی از جانب خداست. (حر عاملی، ۱۴۰۰: ۲۷)

این روایات برای کودکان آموزنده‌اند؛ زیرا به آنان نشان می‌دهد که توجه به نعمت‌ها و درک منشأ آن‌ها، نوعی شکر عملی و قلبی محسوب می‌شود. علمای دین نیز بر شکر عملی و بهره‌برداری صحیح از نعمت‌ها تأکید کرده‌اند. «شکر، اعتراف به نعمت و اظهار آن است؛ این اظهار هم با زبان و هم با عمل تحقق می‌یابد». (طباطبایی، ۱۴۰۰: ۴۷۲) آیت‌الله بهجت نیز فرموده‌اند: «برای هر نعمتی شکر است؛ شکر چشم، دیدن آثار صنع الهی است». (فاضل لنکرانی، ۱۴۰۰: ۱۴۵) این سخنان می‌تواند به زبان ساده برای کودکان تبیین شود تا بدانند که سپاسگزاری تنها گفتن «متشکرم» نیست، بلکه استفاده درست از سلامتی، طبیعت و توانایی‌ها نیز نوعی شکرگزاری است. بدین ترتیب، یادآوری نعمت‌ها همراه با آموزش عملی، شکر را به یک عادت پایدار در زندگی آنان تبدیل می‌کند.

۳-۳: الگوسازی والدین و مربیان

الگوسازی والدین و مربیان در تربیت دینی کودکان نقشی محوری دارد. قرآن کریم در داستان حضرت ابراهیم و فرزندش اسماعیل می‌فرماید: «وَإِذْ قَالَ لِقَمَانَ لَابْنِهِ وَهُوَ يَعْظُهُ يَا بَنِي لَا تُشْرِكْ بِاللَّهِ إِنَّ الشُّرْكَ لَظُلْمٌ عَظِيمٌ». (سوره لقمان، آیه ۱۳) این آیه نشان می‌دهد که پدر در مقام مربی با رفتار و گفتار خود مسیر ایمان و شکر را به فرزند می‌آموزد. آیت‌الله معرفت در التفسیر الأثری الجامع توضیح می‌دهد که بیان حکیمانانه لقمان همراه با زندگی عملی او بود که تأثیر عمیق در فرزند بر جای گذاشت. (معرفت، ۱۴۰۰: ۳۹۱) بنابراین، کودک بیش از آنکه با توصیه مستقیم هدایت

شود، از دیدن رفتار عملی والدین در زندگی روزمره شکرگزاری را می‌آموزد. در روایات نیز بارها بر نقش الگو بودن والدین تأکید شده است. امام باقر(ع) می‌فرماید: «كُونُوا دُعَاةً لِلنَّاسِ بِأَعْمَالِكُمْ وَلَا تَكُونُوا دُعَاةً بِأَلْسِنَتِكُمْ»؛ مردم را با اعمالتان به حق دعوت کنید نه فقط با زبانتان. (حر عاملی، ۱۴۰۰: ۲۱۰) این روایت به روشنی نشان می‌دهد که تربیت اثرگذار بر پایه عمل شکل می‌گیرد. همچنین امام علی(ع) می‌فرماید: «أَحْسَنُ مَا وَرَثَ الْآبَاءُ الْأَبْنَاءَ الْأَدَبُ»؛ بهترین میراث پدران برای فرزندان ادب و اخلاق است. (آمدی، ۱۴۰۰: ۳۴۲) این آموزه‌ها نشان می‌دهد که والدین و مربیان اگر خود اهل شکر، ادب و بندگی باشند، همان روحیه به طور طبیعی در فرزندان منتقل خواهد شد. عالمان مسلمان نیز به اصل الگوسازی در تربیت توجه داشته‌اند. فیض کاشانی در المحجۀ البیضاء بیان می‌کند که کودک بیش از هر چیز چشم به رفتار والدین دارد و اگر آنان سپاسگزار نعمت‌های الهی باشند، این فضیلت به صورت ناخودآگاه در فرزند نهادینه می‌شود. (فیض کاشانی، ۱۴۰۰: ۱۵۴) همچنین نراقی در جامع السعادات توضیح می‌دهد که مربی باید خود در عمل پیش قدم باشد، چراکه گفتار بدون عمل نه تنها اثر ندارد بلکه به بی‌اعتمادی می‌انجامد. (نراقی، ۱۴۰۰: ۸۷) بر این اساس، والدین و مربیان با رفتار روزمره خود می‌توانند شکرگزاری و فضایل اخلاقی را در دل کودکان تثبیت کنند، بی‌آنکه نیازمند گفتار فراوان باشند. عادت‌دهی کودکان به شکرگزاری یکی از مهم‌ترین روش‌های تربیتی است که در منابع دینی و آثار اندیشمندان اسلامی مورد توجه قرار گرفته است. قرآن کریم می‌فرماید: «وَسَيَجْزِي اللَّهُ الشَّاكِرِينَ» (سوره آل عمران، آیه ۱۴۴) یعنی خداوند شاکران را پاداش خواهد داد. این آیه نشان می‌دهد که استمرار در شکر و عادت‌دادن انسان به سپاسگزاری، آثار اخروی و دنیوی دارد. فیض کاشانی در المحجۀ البیضاء تأکید می‌کند که والدین باید با تمرین‌های روزانه، کودکان را به یادآوری نعمت‌ها و سپاسگزاری از خداوند عادت دهند، زیرا عادت‌های رفتاری در کودکی پایدارترین اثر را بر شخصیت فرد بر جای می‌گذارد. (فیض کاشانی، ۱۴۰۰: ۱۵۶) تمرین ساده‌ای مانند گفتن «الحمدلله» پس از هر وعده غذایی می‌تواند به مرور به یک عادت پایدار تبدیل شود. از دیگر شیوه‌های مؤثر در این زمینه مرور شبانه است. امام کاظم(ع) می‌فرماید: «أَيُّسَ مَنْ مَنُ لَمْ يُحَاسِبْ نَفْسَهُ كُلَّ يَوْمٍ»؛ از ما نیست کسی که هر روز خود را محاسبه نکند. (مجلسی، ۷۲: ۷۲) این روایت نشان می‌دهد که محاسبه نفس روزانه، بنده را متوجه نعمات الهی و وظیفه شکرگزاری می‌کند. نراقی در جامع السعادات توصیه می‌کند که والدین پیش از خواب کودکان، آنان را به بازگویی نعمت‌هایی که در طول روز دیده‌اند ترغیب کنند تا حس سپاس در آنان نهادینه شود. (نراقی، ۳۲۱: ۳۲۱) مرور شبانه با زبان کودکان می‌تواند به کودکان بیاموزد که حتی رخدادهای کوچک روزمره نیز موهبتی الهی است. علمای تربیت اسلامی همچنین به اهمیت استمرار و تکرار در ایجاد عادت اشاره کرده‌اند. ملا احمد نراقی در معراج السعادة توضیح می‌دهد که فضایل اخلاقی وقتی پایدار می‌شوند که به عادت تبدیل شوند و این امر جز با تمرین‌های مداوم و تکرار روزانه میسر نیست. (نراقی، ۱۴۰۰: ۴۴۲) بدین ترتیب، والدین و مربیان می‌توانند با طراحی برنامه‌هایی ساده مانند سپاسگزاری پیش از خواب، ذکر روزانه یا نوشتن یک جمله شکرگزاری در دفتر کودک، زمینه عادت به شکر را ایجاد کنند. استمرار این روش‌ها، کودک را آماده می‌کند که در بزرگسالی نیز شکرگزاری بخشی جدایی‌ناپذیر از شخصیت اخلاقی او باشد.

۳-۴: تشویق و پاداش متناسب

تشویق و پاداش در آموزه‌های دینی جایگاهی روشن دارد. قرآن کریم می‌فرماید: «إِنَّ تَشْكُرُوا يَرْضَهُ لَكُمْ» (سوره زمر، آیه ۷) که نشان می‌دهد سپاسگزاری موجب رضایت الهی و در نتیجه دریافت پاداش معنوی می‌شود. این اصل می‌تواند الگویی برای والدین و مربیان باشد تا با تشویق متناسب، رفتارهای مثبت کودکان را تقویت کنند. یافته‌های پژوهشی نیز نشان داده است که تشویق به موقع انگیزه درونی و احساس ارزشمندی را در دانش‌آموزان افزایش می‌دهد. (فراهانی، ۱۴۰۰: ۷۰) بنابراین، سنت الهی و یافته علمی هر دو تأکید دارند که پاداش متناسب به نهادینه‌سازی شکر و فضایل اخلاقی کمک می‌کند. در روایات نیز بر الگو بودن تشویق تأکید شده است. امام علی(ع) می‌فرماید: «أَحْسِنُوا أَوْلَادَكُمْ وَأَدَّبُوهُمْ فَإِنَّهُمْ يُحْسِنُونَكُمْ»؛ با نیکی با فرزندان رفتار کنید تا آنان نیکوکار شوند. (آمدی، ۱۴۰۰: ۲۴۳) این حدیث نشان می‌دهد که تحسین و پاداش متناسب رفتار درست را در کودک بازتولید می‌کند. در تربیت شکرگزاری نیز وقتی کودک به طور منظم به قدردانی از خدا و دیگران عمل می‌کند، تشویق والدین او را در استمرار این مسیر کمک خواهد کرد. تحقیقات داخلی نیز تأکید دارند که پاداش روشن و عادلانه، عملکرد یادگیری و

مشارکت اجتماعی دانش‌آموزان را تقویت می‌کند. (دریانوش و همکاران، ۱۴۰۰: ۶۹۴) اصل اعتدال در پاداش نیز اهمیت دارد. پیامبر اکرم(ص) فرمودند: «خَيْرُ الْأُمُورِ أَوْسَطُهَا» بهترین امور میانه‌روی است. (تمیمی، ۱۴۰۰: ۳۴۵) این اصل بیان می‌کند که پاداش نباید افراطی یا تفریطی باشد. پژوهش‌های معاصر نیز بر همین نکته تأکید می‌کنند و نشان می‌دهند که ترکیب تحسین کلامی، پاداش اجتماعی و فرصت‌های انتخابی بیشترین اثر را دارد. (شریفی، ۱۴۰۰: ۹۰) از این رو، آموزه‌های دینی و یافته‌های علمی بر اصل تناسب و اعتدال در پاداش تأکید دارند و این الگو می‌تواند ابزاری مؤثر برای تربیت کودکان شاکر و مسئولیت‌پذیر باشد.

۳-۵: موعظه و نصیحت همراه با محبت

موعظه و نصیحت، زمانی نتیجه می‌دهد که در فضایی سرشار از مهر و محبت ارائه شود. کودک در سال‌های نخستین زندگی بیش از آنکه به محتوای نصیحت توجه کند، به لحن و شیوه بیان آن حساس است. وقتی والدین از واژه‌هایی همراه با احترام و عاطفه بهره ببرند، کودک نه تنها پیام را بهتر می‌فهمد، بلکه احساس امنیت و ارزشمندی نیز می‌کند. قرآن در بیان اندرزهای لقمان به فرزندش از خطاب «يَا بُنَيَّ» استفاده می‌کند که نشان‌دهنده اهمیت پیوند عاطفی در انتقال مفاهیم تربیتی است. چنین سبکی، محبت را به عنوان پلی برای نفوذ کلام به دل کودک به کار می‌گیرد و نصیحت را به تجربه‌ای دلنشین و ماندگار بدل می‌سازد. (صالحی و اصلانی، ۱۴۰۰: ۶) محبت در تربیت، به شرط اعتدال، یکی از مهم‌ترین ابزارهای تربیتی محسوب می‌شود. اگر محبت بیش از اندازه باشد، کودک به راحت‌طلبی و لوس‌پروری عادت می‌کند، و اگر کم باشد، احساس محرومیت و دوری از خانواده در او شکل می‌گیرد. نصیحتی که در بستر محبت معتدل و همراه با احترام ارائه شود، نه تنها مقاومت کودک را کاهش می‌دهد، بلکه موجب رشد درونی او نیز می‌گردد. والدین می‌توانند در زمان مناسب، اندرز خود را با تحسین رفتار مثبت آغاز کنند، سپس پیام اصلی را به‌طور روشن بیان کرده و در پایان با یک نشانه عاطفی مانند لبخند یا نوازش، آن را تکمیل کنند. چنین الگویی نه تنها بر دل کودک می‌نشیند، بلکه میل او به اصلاح رفتار را افزایش می‌دهد. (میرجلیلی و خیاطیان یزدی، ۱۴۰۰: ۳۹۵) پایداری اثر نصیحت در گرو استمرار فضای محبت‌آمیز خانواده است. کودک وقتی به‌طور روزانه محبت والدین را تجربه کند، اندرزها برایش یادآور همان امنیت و آرامش خواهد بود و به‌جای آنکه آنها را تهدید بداند، فرصتی برای رشد می‌بیند. استفاده از روش‌هایی مانند قصه‌گویی شبانه، گفت‌وگوهای کوتاه در طول روز و تحسین‌های توصیفی، نصیحت را به بخشی از آیین خانوادگی تبدیل می‌کند. این رویکرد به کودک کمک می‌کند تا رفتار خود را بهتر درک کند، نقاط قوتش را ببیند و برای بهبود خطاها تلاش نماید. در چنین محیطی، نصیحت‌ها نه تنها تأثیر فوری دارند، بلکه در بلندمدت به بخشی از شخصیت و شیوه زندگی کودک تبدیل می‌شوند و زمینه شکرگزاری و اخلاق‌مداری او را فراهم می‌کنند. (علی اکبری، ۱۴۰۰: ۴۲)

۳-۶: تبیین ضررهای ناشکری

ناشکری یک رفتار سطحی نیست، بلکه زمینه‌ساز بسیاری از مشکلات روانی است. هنگامی که انسان از یادآوری نعمت‌ها غافل می‌شود، نگاهش به زندگی منفی می‌گردد و به دنبال آن احساس اضطراب، افسردگی و نارضایتی دائمی در او تقویت می‌شود. غفلت از نعمت‌ها انسان را گرفتار چرخه‌ای از مقایسه اجتماعی و احساس محرومیت می‌سازد و این چرخه باعث کاهش امید به آینده و افت رضایتمندی از زندگی می‌شود. (آجیلیان مافوق و دستغیب، ۱۴۰۰: ۴۵) این شرایط سلامت روان فرد را تضعیف می‌کند و روابط عاطفی او را نیز دچار اختلال می‌سازد، زیرا فرد ناسپاس توانایی کمتری برای ابراز محبت و قدردانی از اطرافیان خواهد داشت. ناشکری نه تنها در سطح فردی بلکه در سطح اجتماعی نیز پیامدهای جدی دارد. انسان ناسپاس در تعامل با دیگران کمتر به همدلی، همکاری و بخشش تمایل نشان می‌دهد و بیشتر به حسادت و رقابت منفی گرایش پیدا می‌کند. چنین حالتی تعارضات خانوادگی و اجتماعی را افزایش داده و سرمایه اجتماعی را کاهش می‌دهد. تمرکز بیش از حد بر آرزوها و بی‌توجهی به سپاسگزاری سطح استرس و مقایسه‌های اجتماعی را بالا برده و از رضایتمندی زندگی می‌کاهد. (پسندیده، ۱۴۰۰: ۱۲۳) این وضعیت به‌ویژه

برای کودکان خطرناک است، زیرا رشد در فضایی ناسپاس باعث شکل‌گیری خودپنداره منفی، احساس ناتوانی و کاهش مشارکت اجتماعی می‌شود و در نهایت سلامت روان و اخلاق آنان را تهدید می‌کند.

۳-۷: ایجاد فضای شاد و مثبت

ایجاد فضای شاد و مثبت در خانواده، یکی از مهم‌ترین عوامل پرورش روحیه شکرگزاری در کودکان است. کودکانی که در محیطی سرشار از نشاط و آرامش رشد می‌کنند، نعمت‌های زندگی را بهتر می‌بینند و آمادگی بیشتری برای قدردانی از آنها دارند. محیط شاد باعث افزایش عزت‌نفس، کاهش اضطراب و تقویت روابط عاطفی میان اعضای خانواده می‌شود. فضای مثبت در خانه به کودک می‌آموزد که حتی در برابر سختی‌ها نیز جنبه‌های روشن زندگی را ببیند و همین نگاه زمینه‌ساز تقویت شکرگزاری است. (زارع، ۱۴۰۰: ۵۲) وقتی والدین در فعالیت‌های روزانه فضایی مملو از امید و لبخند ایجاد می‌کنند، کودک ناخودآگاه این الگو را درونی کرده و یاد می‌گیرد که سپاسگزاری راهی برای افزایش آرامش درونی است. شادابی و نشاط در محیط آموزشی نیز بر شکل‌گیری روحیه شکرگزاری در کودکان اثر می‌گذارد. کودکانی که در مدرسه با فضای پرنشاط، روابط دوستانه و تعامل مثبت معلمان مواجه می‌شوند، انگیزه بیشتری برای یادگیری و قدردانی از فرصت‌های آموزشی دارند. فضای مثبت علاوه بر افزایش میل به یادگیری، حس تعلق و مسئولیت‌پذیری را در کودک تقویت می‌کند. نبود این فضا معمولاً به کاهش انگیزه، افزایش احساس محرومیت و گسترش بی‌اعتمادی در میان دانش‌آموزان منجر می‌شود. (امیری، ۱۴۰۰: ۸۷) چنین یافته‌هایی نشان می‌دهد که ایجاد فضای شاد، چه در خانه و چه در مدرسه، می‌تواند راهی مؤثر برای تقویت شکرگزاری و سایر فضایل اخلاقی در کودکان باشد.

۴: نتیجه‌گیری

شکرگزاری یکی از ارزشمندترین فضایل انسانی و دینی است که هم در قرآن و روایات و هم در مطالعات روان‌شناختی جایگاهی ویژه دارد. این مفهوم نه صرفاً یک واکنش زبانی، بلکه ترکیبی از معرفت نسبت به نعمت‌ها، احساس قلبی رضایت و عمل درست در استفاده از آن‌هاست. پژوهش‌ها نشان می‌دهند که شکرگزاری نقشی اساسی در افزایش آرامش درونی، امید به آینده، کاهش اضطراب و تقویت روابط اجتماعی دارد. از منظر دینی نیز شکرگزاری عامل فزونی نعمت‌ها و نشانه ایمان معرفی شده است و ناسپاسی به‌عنوان یکی از عوامل سقوط اخلاقی و روحی انسان مورد نکوهش قرار گرفته است. اهمیت این موضوع در تربیت کودکان دوچندان می‌شود، زیرا سال‌های ابتدایی زندگی بهترین فرصت برای شکل‌گیری عادات و ارزش‌های پایدار است و آموزش شکر می‌تواند کودک را به فردی قانع، همدل و مسئولیت‌پذیر بدل کند. برای تقویت روحیه شکر در کودکان، مجموعه‌ای از راهکارها پیشنهاد می‌شود که در کنار هم می‌توانند اثرگذار باشند. نخست یادآوری نعمت‌هاست؛ والدین و مربیان می‌توانند با بیان نمونه‌های ساده و قابل لمس، ذهن کودک را متوجه داشته‌های ارزشمندش کنند. دوم الگوسازی والدین است؛ زیرا کودکان بیش از هر سخنی از رفتار والدین می‌آموزند و زمانی که قدردانی در رفتار آنان مشاهده شود، کودک آن را درونی می‌کند. سوم عادت‌دهی کودک به شکرگزاری از طریق تمرین‌های روزانه و مرور شبانه است که این رفتار را به بخشی از زندگی روزمره تبدیل می‌سازد. چهارم استفاده از تشویق و پاداش متناسب است تا انگیزه درونی کودک تقویت شود. پنجم موعظه و نصیحت همراه با محبت است تا کودک ارزش شکر را در فضایی عاطفی و صمیمی درک کند. ششم تبیین ضررهای ناشکری است تا او بداند ناسپاسی موجب محرومیت از نعمت‌ها و کاهش روابط مثبت می‌شود. و در نهایت ایجاد فضای شاد و مثبت است که زمینه‌ای طبیعی برای رشد روحیه قدردانی فراهم می‌آورد. برآیند این راهکارها نشان می‌دهد که شکرگزاری نه تنها یک وظیفه فردی و دینی، بلکه ضرورتی تربیتی و اجتماعی است که می‌تواند بنیان جامعه‌ای سالم‌تر و امیدوارتر را شکل دهد.

۵: پیشنهادات

شکرگزاری به‌عنوان یک فضیلت دینی، اخلاقی و روان‌شناختی، ظرفیت‌های بسیاری برای تقویت تربیت فردی و اجتماعی دارد و یافته‌های این پژوهش نشان داد که آموزش و تمرین آن می‌تواند نقش مؤثری در رشد شخصیت کودکان ایفا کند. بر این اساس، پیشنهاد می‌شود خانواده‌ها،

نهادهای آموزشی و مراکز فرهنگی با طراحی برنامه‌های آموزشی و فرهنگی، زمینه پرورش روحیه قدردانی و شکرگزاری را در نسل آینده فراهم کنند. به‌کارگیری روش‌های عملی همچون الگوسازی والدین، تمرین‌های روزانه و ایجاد فضای شاد می‌تواند در این مسیر بسیار اثربخش باشد. از سوی دیگر، توجه به نقش رسانه‌ها و تولید محتوای تربیتی نیز در نهادینه‌سازی فرهنگ شکرگزاری اهمیت دارد. برای پژوهش‌های آتی هم پیشنهاداتی داریم که در ذیل برخی از آن‌ها می‌پردازیم:

- بررسی تأثیر آموزش شکرگزاری بر سلامت روان کودکان در دوره ابتدایی.
  - تحلیل مقایسه‌ای آموزه‌های شکر در ادیان مختلف با تأکید بر اسلام و مسیحیت.
  - مطالعه نقش شکرگزاری در ارتقای سرمایه اجتماعی در جوامع معاصر.
  - ارزیابی کارآمدی برنامه‌های آموزشی مبتنی بر شکر در مدارس و خانواده‌ها.
  - تحلیل ارتباط میان شکرگزاری و تاب‌آوری روانی در نوجوانان.
  - بررسی نقش فناوری و رسانه‌های دیجیتال در تقویت یا تضعیف فرهنگ شکرگزاری.
- اجرای این پژوهش‌ها می‌تواند ابعاد تازه‌ای از کارکردهای شکر را روشن سازد و راه را برای سیاست‌گذاری‌های تربیتی و فرهنگی بازتر کند.

منابع

- ۱) امیری، الهام (۱۴۰۰)، «بررسی نقش شادی در مدارس بر تقویت مهارت‌های روانی اجتماعی دانش‌آموزان»، پژوهش در علوم تربیتی، دوره ۱۸، شماره ۲
- ۲) امیری، مهدی (۱۴۰۰)، «نقش شکرگزاری در ارتقای سرمایه اجتماعی»، پژوهش‌های فرهنگی اجتماعی ایران، شماره ۱۱
- ۳) آجیلیان مافوق، محمد مهدی؛ دستغیب، سیده فاطمه (۱۴۰۳)، «ماهیت و مؤلفه‌های شکر و قدردانی از منظر قرآن و روان‌شناسی مثبت‌گرا»، آموزه‌های قرآنی، دوره ۲۱، شماره ۴۰
- ۴) آمدی، عبدالواحد (۱۳۶۶)، «غیرالحکم و درر الکلم»، قم: دارالکتب الاسلامیه
- ۵) پسندیده، سیده زهرا. (۱۴۰۲)، «نقش میانجی شکرگزاری در رابطه آرزومندی با رضایت‌مندی»، پژوهش در دین و سلامت، دوره ۹، شماره ۳
- ۶) تمیمی، احمد (۱۳۷۷)، «نهج الفصاحه»، چاپ دوم، تهران: انتشارات جاویدان
- ۷) جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۲)، «تفسیر تسنیم»، جلد سیزدهم، قم: اسراء
- ۸) حر عاملی، محمد بن حسن (۱۴۰۹ ق)، «وسائل الشیعه»، جلد شانزدهم، قم: مؤسسه آل‌البیت (ع)
- ۹) حسینی تهرانی، سید محمدحسین (۱۳۷۸)، «مطلع انوار»، جلد دوم، مشهد: انتشارات المصطفوی
- ۱۰) دریانوش، راضیه؛ رنجبری، ناهید؛ فیروزی، فرحناز؛ هژبری، معصومه (۱۴۰۴)، «تأثیر تشویق بر بهبود و عملکرد یادگیری دانش‌آموزان»، تحقیقات راهبردی در تعلیم و آموزش و پرورش، شماره ۴۶
- ۱۱) دهخدا، علی‌اکبر (۱۳۷۷)، «لغت‌نامه دهخدا»، جلد دوازدهم، تهران: دانشگاه تهران
- ۱۲) رضایی، فاطمه؛ احمدی، حسن (۱۳۹۸)، «رابطه شکرگزاری با رضایت از زندگی دانش‌آموزان»، فصلنامه روان‌شناسی مدرسه، شماره ۲
- ۱۳) زارع، مریم (۱۳۹۹)، «تأثیر نشاط در خانواده بر سلامت روان فرزندان»، فصلنامه روان‌شناسی خانواده، دوره ۱۰، شماره ۳

- ۱۴) شریفی، زهرا (۱۴۰۲)، «بررسی راهکارهای ایجاد انگیزه و میل به یادگیری در دانش آموزان»، پیشرفت‌های نوین در روان‌شناسی، علوم تربیتی و آموزش و پرورش، شماره ۶۲
- ۱۵) صالحی، اکبر؛ اصلانی، یاسر (۱۳۹۸)، «اصول و روش‌های تربیتی کمال‌جویانه در قرآن با تأکید بر سوره لقمان»، پژوهش‌های قرآنی، شماره ۹۳
- ۱۶) طباطبایی، سید محمدحسین (۱۳۷۴)، «تفسیر المیزان»، جلد دوم، قم: دفتر انتشارات اسلامی
- ۱۷) علی‌اکبری، راضیه (۱۴۰۱)، «نقش محبت در تربیت فرزندان»، ره‌توشه، شماره ۱۰
- ۱۸) فاضل لنکرانی، محمدجواد (۱۳۹۰)، «سرگذشت بهجت»، قم: مرکز فقهی ائمه اطهار (ع)
- ۱۹) فراهانی، آذر (۱۴۰۱)، «بررسی نحوه تشویق و تأثیر آن در افزایش انگیزه و یادگیری دانش‌آموزان»، علم‌اندیشان ایران‌زمین، شماره ۲
- ۲۰) فیض کاشانی، ملا محسن (۱۳۷۲)، «المحجۀ البیضاء»، جلد سوم، تهران: کتابفروشی اسلامیة
- ۲۱) کلینی، محمد بن یعقوب (۱۴۰۷ ق)، «الکافی»، جلد دوم، چاپ پنجم، تهران: دارالکتب الإسلامیة
- ۲۲) مجلسی، محمدباقر (۱۴۰۴ ق)، «بحار الانوار»، جلد هفتاد و یکم، بیروت: دارالاحیاء التراث العربی
- ۲۳) مجلسی، محمدباقر (۱۴۰۴ ق)، «بحار الانوار»، جلد شصت و هفتم، بیروت: مؤسسه الوفاء
- ۲۴) مطهری، مرتضی (۱۳۸۸)، «آموزش اخلاق اسلامی»، تهران: صدرا
- ۲۵) معرفت، محمدهادی (۱۳۸۶)، «التفسیر الأثری الجامع»، جلد ششم، چاپ اول، قم: مؤسسه التمهید
- ۲۶) معین، محمد (۱۳۷۱)، «فرهنگ فارسی»، جلد سوم، تهران: امیرکبیر
- ۲۷) مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۷۴)، «تفسیر نمونه»، جلد دهم، چاپ چهارم، تهران: دارالکتب الإسلامیة
- ۲۸) میرجلیلی، علی‌محمد؛ خیاطیان یزدی، معصومه (۱۳۹۸)، «نقش و مرز محبت در تربیت کودک از دیدگاه قرآن و حدیث»، معارف اسلامی معاصر، سال ۱، شماره ۲
- ۲۹) نراقی، ملا احمد (۱۳۶۸)، «معراج السعاده»، قم: دفتر نشر فرهنگ اسلامی
- ۳۰) نراقی، ملا مهدی (۱۳۷۴)، «جامع السعادات»، جلد دوم، قم: نشر شریف رضی